

Асанбекова Нурзат Асанбековна
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин изденүүчүсү
Асанбекова Нурзат Асанбековна
Соискатель Кыргызского национального университета имени Ж. Баласагына
Asanbekova Nurzat Asanbekovna
Applicant for the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

**«МАНАС ТААНУУ» ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК ТЕЛЕ ТАЙМАШЫНЫН
МАТЕРИАЛДАРЫН КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА КОЛДОНУУ**

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
ТЕЛЕВИКТОРИНЫ МАНАСОВЕДЕНИЕ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ**

**THE USE OF MATERIALS FROM THE INTELLECTUAL GAME SHOW MANAS
STUDIES IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация: Бүгүнкү күндө окуучулар технологияга сүңгүп кирип баратышат. Бул аларды коомдук реалдуу турмуштан алыстатып, жашоо жөндөмдүүлүктөрүн үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн азайтууда. Ушуга байланыштуу, келечек муундун камын көрүп, алардын муктаждыктарын канааттандыруу зарыл. Мында баалуулуктарды сактоо маанилүү, ошондой эле аларды жаңырттып, замандын талабына туура келтирүү керек. Макалада «Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашынын кыргыз тилин окутууга тийгизген таасирлери жана жыйынтыктары жөнүндө сөз болмокчу. Ошондой эле, «Манас таануу» интеллектуалдык таймашы аркылуу окуучулардын ыймандык-адептик маданиятын, улуттук дөөлөттөрдү таанып-билүүсүн, каада-салтка, элдик тарбияга каныктырып, өткөндү билүүгө үйрөтө аларыбыз жөнүндө баяндалат.

Аннотация: На сегодняшний день ученики активно втягиваются в технологии. Это отдаляет их от реальной общественной жизни и сокращает их возможности приобретать жизненные навыки. В связи с этим, необходимо позаботиться о будущем поколении и удовлетворить их потребности. При этом важно сохранить национальные ценности и привести их в соответствие с требованиями времени. В данной статье речь пойдёт о влиянии интеллектуальной телевикторины «Манас таануу» на обучение кыргызскому языку и её результатах. А также мы расскажем о том, как посредством интеллектуальной телевикторины «Манас таануу» обогатить нравственную культуру учеников, их знания о национальных ценностях, дать им народное воспитание и изучить прошлое.

Annotation: Today, students are actively involved in technology. This removes them from real social life and reduces their ability to acquire life skills. In this regard, it is necessary to take care of the future generation and satisfy their needs. At the same time, it is important to preserve national values and bring them in line with the requirements of the time. This article will focus on the impact of the intellectual game show «Manas taanuu» on the teaching of the Kyrgyz language and its results. We will also tell you how, through the intellectual game show «Manas taanuu», to enrich the moral culture of students, their knowledge of national values, give them a national education and study the past.

Негизги сөздөр: “Манас” эпосу, «Манас таануу» долбоору, улуттук баалуулуктар, кыргыз тили, элдик педагогика, таалим-тарбия, тарбиялоонун каражаттары.

Ключевые слова: эпос “Манас”, «Манас таануу», национальные ценности, кыргызский язык, народная педагогика, обучение и воспитание, средства воспитания.

Key words: epos "Manas", project «Manas taanuu», national values, Kyrgyz language, folk pedagogy, training and education, means of education.

Бүгүнкү күндө окуучулар технологияга абдан эле сүнгүп кирип баратышат. Бул аларды коомдук реалдуу турмуштан алыстатып, жашоо жөндөмдүүлүктөрүн үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн азайтууда. Буга байланыштуу, келечек муундун камын көрүп, алардын муктаждыктарын канааттандыруубуз зарыл. Бул жагдайларды эске алуу менен окутуунун методикасын алардын кызыкчылыктарына ыңгайлаштыруу оң натыйжа бермек. Мында баалуулуктарды сактоо маанилүү, ошондой эле аларды жаңыртып, замандын талабына туура келтирүү керек. Болбосо ал колдонуудан чыгып калары шексиз. Кезегинде дүйнөнү дүңгүрөтүп турган Kodak жана Nokia бренддерин мисал келтирели. Бул компаниялар брендди улам жаңыртып, жаңы өзгөчөлүктөрдү, артыкчылыктарды колдонууга сунуштабаганы үчүн индустриядан сүрүлүп чыгып калды. Билим берүүдө дагы дал ушундай. Глобалдашуу заманында атаандаштыкка туруктуу болуу үчүн билим сапатты жогорулатуу керектиги талашсыз. Бирок сапатты жогорулатуу үчүн тыштан келген баалуулуктарды бүкүлү бойдон кабыл алуу жакшы натыйжа бербей тургандыгын тажрыйба тастыктады. Улуттун уңгусу болгон улуттук баалуулуктарды өзөк кылуу менен окутуунун жана тарбиялоонун жаңы методдорун, ыкмаларын жана мамилелерин иштеп чыгуу милдети турат. Мисалы, республикабызда «Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашы, «Сармерден» кыз-жигиттер тамашасы, төкмө акындын «Айтыш» долбоору, «Төкмө келсе төр бошот», «40 күн манас айтуу» сыяктуу улуттук баалуулуктардын негизинде иштелип чыккан долбоорлор эл тарабынан жылуу кабыл алынып, таалим-тарбия жаатында тиешелүүлүгүнө жараша өзүнүн үзүрүн берип жатат десек болот. Ааламдашуунун алкагында улуттук баалуулуктардан ажырап калбаш үчүн окутуу жана тарбиялоо иштеринде дагы аларды улам толуктап, өнүктүрүп, учурга ыңгайлаштырып колдонуп туруу керек.

Аталган долбоорлордун ичинен жаштарга арналган «Манас таануу» интеллектуалдык телетаймашынын кыргыз тилин окутууга тийгизген таасирлери жана жыйынтыктары жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Бул таймашка окуучуларды кыргыз тили жана адабияты сабагынын мугалимдери даярдашат. Ошондой эле, окуучулар республиканын ар тарабынан келип, бири-биринен кем калышпай кызыктуу таймаш көрсөтүп, “Манас” эпосу боюнча өздөрүнүн билимдерин далилдешет.

«Манас таануу» теле таймашында саламдашуу дагы өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Каттышуучулар жол-жобосу саламдашып, ыргактуу үн менен ыр түрүндө кыска жана нуска өзүн тааныштырат. Бул жерде окуучулар убактытты үнөмдүү пайдаланууну дагы өздөштүрөт.

Манас деп аталган негизги бөлүмдө ар бир топко бештен суроо берилет. Алардын айрымдарынан мисал келтиребиз:

– Эмне себептен Бозуул ууланбай калган?

Жообу: Анткени кичине эле кымыздан татып мас болумуш этип, аттардын жанына барып жатып алат.

– Манасты Бозуул Көзкамандардан кантип качырат?

Жообу: Көкчөкөз менен Дорболдой урушуп кеткенде сыртка алып чыгып, Аккулага мингизип качырып жиберет.

– Жарадар болгон Манасты ким табат?

Жообу: Сыргак, Серек. Аккуланын изин кууп келип табышат.

– Манастын жарадар болгонун Каныкей кайдан билет?

Жообу: Түшүнө кирет. Манасты кочкор сүзүп салган болот.

– Кеймен шаанын кызы Ойсалкын Үрбүдөн эмнени талап кылат?

Жообу: Эки кемин элин сурайт да өзү Үрбүгө тиет.

– Ойсалкын Үрбүнүн сөзмөрлүгүн кантип билет?

Жообу: Маегинен [2].

Көрүнүп тургандай мында суроолор “Манас” эпосундагы өзөктүү окуялардан түзүлгөн. Ошондой эле, жерлеринде логикалык ой-жүгүртүүнүн талап кылган дагы суроолор кездешет. Эпосту кургак жана бүкүлү бойдон окубастан, “Кут билим” гезитине чыккан өзөктүү суроолордун алкагында ой калчап даярданышат. Ошондуктан таймашка катышкан окуучулар эпостогу окуяларды абдан жакшы өздөштүргөндүктөн, көпчүлүгү суроолорго такалбастан жооп берип кете алышат. Ошондой эле, катышуучулар аталган суроолорго ченелүү убакыттын ичинде жооп берүүгө тийиш. Белгилей кетүүчү жагдай окуучулар логикалык ой-жүгүртүүгө келгенде гана бир аз чабалдык кылышары байкалат.

Жер шаарынын кайсы гана жерине барба, Манаска байланыштуу жер суу аттары кездешпей койбойт. Дал ошол жер-суу аттарын окуучулар өздөштүрүү үчүн аталган бөлүм киргизилген. Эң кызыгы «Манас» эпосунда кездешкен жер-суу аттары азыркы аталыштар менен дал келип, ал тургай Африканын абалкы аталышы эпосто Жазира деп берилген жагдайы бар. Алсак, Ат-Башынын абалкы аталышы – Лаңгү-Дөбө; Суунун башы Суңшоонун учурдагы аты – Нарын; Кыргыздын колун Бооң аяр тоскон жер – Боом капчыгайы; Алмамбет балдар менен алма берип ойногон жердин аты –Занги-Маео [2].

Таймаштын эң кызыктуу бөлүмү күтүлбөгөн суроо деп аталып, ар бир катышуучуга бирден суроого жооп берет.

1-топко:

1. Каныкейдин кайын сиңдиси – Кардыгач
2. Бакайдын уулу – Байтайлак
3. Кош башкарган чоро? – Ыбыш
4. Кутубийдин өз аты? – Чеге, Чегебай
5. Кортуктун уулу? – Мажик, Шакум

2-топко:

6. Манаска Бокмурун тартуу кылган тулпар? – Арчатору
7. Көкөтөйдүн ашында талашка түшкөн тулпар? – Мааникер
8. Тебетейи чоктуу кул? – Бозуул
9. Алмамбеттин минген аты? – Сарала, Кылжейрен
10. Алмамбеттин кытайдагы сүйгөнү? – Мыскал [2].

Күтүлбөгөн суроого көбүнчө адам аттары, баатырлардын тулпарлары, курал-жарактарынын аттары сыяктуу аталыштардан берилет. Таймаштын катышуучуларынын ар бирине жеке суроо берилип, ага 2 секунддун ичинде жооп берүүсү кажет. Эң негизгиси балдар убактысын туура пайдалануусу керек.

Таймашта “Сыр куржун” деп аталган бөлүм бар, куржундун бир көзүндө “Манас” эпосунда кездешкен көөнө сөздөр, бир көзүндө макал-лакаптар катылган. Ошол көөнө сөздөрдү жана макал-лакаптарды чечмелеп, эпостон мисал келтирип беришет.

Мисалы, Шаңшуур – уютулган алтын-күмүш. Түшүндүрмө сөздүктө уютулган алтын – шаңшуур, уютулган күмүш – жамбы деп берилген. Бирок Манас эпосунда шаңшуур, жамбы булардын баары уютулган алтындын түрлөрү экендиги тууралуу айтылат. Ыракым – кечирим деген сөздүн синоними, боор ооруу, боор толгоо, мээрим төгүп, макул деп коюу деген сөздөр ыракым деген сөздүн маанисин түшүндүрөт [1].

Ага-тууган кимде жок, сылашпаса жатча жок. Бул макал Атадан алтоо болсо да, ар жалгыздык башта бар деген макалдагыдай эгер сылашып турбасаң, сый-урмат кылбасаң жакын дагы алыстайт деген маанини түшүндүрөт [2]. Алар менен өтө жакын мамиледе болбосоң, сырынды билбесе, сыйынды көрбөсө жакын адамың дагы жат болуп калары анык. Сыйлашпаган туугандар катары Манастын туугандарын белгилесек болот. Манастын туугандары жок эмес эле, көп эле болчу, аталаш туугандары Абыке, Көбөш жат эмес кас болуп чыкты. Ороздунун балдары, Жапактын балдары кас болушту. Мунун баары жогорудагы макалдын маанисине мисал боло алат [3].

Бир нече жылдан бери окуучуларды бул таймашка даярдап, баш байгелерди багындырып келген Нарын областынан келген кыргыз тили жана адабияты мугалими Жумагулова Гүлмира эже “Улуттун канында бир нерсе уктап жатат. Ошону биз ойгото алышыбыз керек экен. “Манас” эпосу аркылуу кыргыздын ар-намысын ойгото алабыз деген ойго келем. Бүгүнкү күндө балдарыбызга ошол баалуулуктарды сиңирип алсак, эртең кыргыз үчүн кызмат кылган мыкты уул-кыздарды тарбиялап чыга алабыз деп ишенем”, – деп билдирет.

Чындыгында «Манас таануу» долбоору жаш муундарды “Манас” эпосун гана үйрөтүп тим болбостон, ата-бабабыз басып өткөн тарыхты, жер-суу аттарын, астрономия, элдик медицина, элдик билимдер жөнүндө түшүнүктөрүн кеңейтип, элдик тарбияга сугарып, гумандуулукка, чынчылдыкка, боорукердикке жана кандай болбосун жардамга кол сунууга үйрөтөт.

Ал эми таймаштын катышуучусу Темирбекова Айдай «Манас таануу» интеллектуалдык таймашына катышууга көптөн бери кызыгуусу артып келген. Ал: “Башында “Манасты” окуганда көп түшүнө берчү эмеспиз. Мугалимдин жетекчилиги менен жер-суу аттарын, топонимдерди, этнонимдерди, адам аттарын, минген аттарды өз-өзүнчө бөлүп алып, алардын баарына мүнөздөмө берип кайрадан окуп чыктык. Ошондо түшүнүктүү боло баштады. Биздин топтун өзгөчөлүгү суроолорго ыр менен манастын ыргагына салып жооп бергенибиз болду. Бул жөнүндө “баарын жаттап алгансыңарбы?”, – деп сурап жатышты. Негизи жаттаган деле жокпуз, бирок эң маанилүү делген жерлерин өз көзүбүздөн өткөрүп, аябай элестүү кылып айтып бергенде эсте калат экен. Анан ошону Манастын ыргагына салып айтканды үйрөнүп алдык.

“Манас” эпосун окуган ар бир кишиде эле өзгөрүү болсо керек деп ойлойм. Мурда биз көлөмү кичине китептерди окуп жүргөндө баш аламан ойдо болуп, аны талдаганга мүмкүнчүлүгүбүз жетчү эмес. Сагынбай Орозбаковдун академиялык вариантын республикага келип жатканда көп жолу окудук. Эмгегибиз акталып жеңишке ээ болдук.

Негизи эле “Манас” эпосун окуп чыккандан кийин көп нерсеге болгон көз карашым өзгөрдү десем болот. Каныкей энебиздей сарамжалдуу болгонго, акылдуу болгонго, алдын ала билип көрөгөч болгонго, терең ойлонуп иш кылганга умтулам” – дейт.

Манасты окуп чыккандан кийин көпчүлүк окуучулардын дүйнө-таанымын өзгөрүп, андагы жер-суу аттарына кызыгуусу артып, илим-билим Манастын доорунда эле өнүккөнүн, дипломатия жана көп тилдүүлүк (кырк чоронун бири Ажыбай 60 түрдүү тил билген эмеспи) ошол учурда эле болгонун таң калуу менен баяндап, келечекте көп тил үйрөнүүгө багыт алгандыгын белгилешет.

Албетте ийгилик оңой эле багына бербейт. Ал үчүн талбаган эмгек, түмөндүү түйшүк талап кылынары белгилүү. Республикалык таймашка катышкан дагы башка топтордон сурамжылоо жүргүзгөнүбүздө таймашка катышуу алар үчүн сыймык экендигин, ошол эле

мезгилде республикалык таймашка жетүү алда канча түйшүктүү эмгекти талап кыларын белгилешти.

Белгилей кетүүчү жагдай, биздин окуучулар “Манасты” канчалык окуп жаттап албасын, сюжетти, окуяны билип баяндап берип жатса да, логикалык ой-жүгүртүү жагынан аксап калары көрүнүп турду. Албетте, бул маселени жалпы мугалимдер, билим берүү кызматкерлери, педагогдор чечүүнүн жолдорун издеп, жаш муундарга багыт берүүгө милдеттүүбүз. Окуу китептерин ой-жүгүртүүгө багыттап иштеп чыгып окута баштасак кандайдыр бир деңгээлде өз жыйынтыгын берет деген ойдобуз.

«Манас таануу» долбоорунан өсүп чыккан жаш муундар бүгүнкү күндө коомдук иштерге жигердүү катышып, “Манас” эпосунан таасирленип айрымдары илим изилдеп, таалим-тарбияга батыл аралашып өлкөнүн өнүгүшүнө өз салымдарын кошуп келе жатышат.

«Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашына катышып, андан сабак алып бүгүнкү күндө уюштуруу иштерин өз мойнуна тартып жүргөн жаш манасчы Нурбек Талантбеков: “Алгач улуу Манас дүйнөсүнө аралаша элек кезимде ой чабытым, кыял-жоругум, кулк-мүнөзүм, жүргөн-турганым жада калса жашоомдун нугу да башкача нукта эле. Качан Манас дүйнөсүнө арбалганымда, мен бул дүйнөдө өзүмдү бактылуу сезип, алга карай өркүндөө жолунда кеткен чап, бир башкача сезимдерге дуушар болгон элем. Эсимде, Бишкек шаарындагы №38 Окуу тарбия комплексинде 7-классымда Манас айтып жүрүп, мектептин намысын коргоп, Манас таануу багытында күч сынап көрүүгө Коомдук телерадиоберүү корпорациясынын “Келечек” студиясы өткөргөн “Манас таануу” интеллектуалдык теле таймашына алгачкылардан болуп катышып калдым. Так, туура жана жеткиликтүү сүйлөөгө маани берип, аракетим күч болду. Бара-бара өзүмдөгү жакшы жакка өзгөрүү жакындарыма андан соң өзүмө айдан-ачык байкала баштады. Бул мага чоң дем берип, көп нерсеге түрткү берди. Жашоомдун маңызын ачып, көркүнө чыгарган, жан дүйнөмдү уюткулуу наркка сугарган көрөңгү болду десем туура болот. Табиятка аяр мамиле жасоого, адам менен адам болууга, калкка кызмат кылып, элдин жүгүн көтөрүүгө бел байлап, намыстын нарын тартып баштадым. Адамдык асыл сапаттар алсак, бирөөгө болгон көрө албастык, ичи тарлык, бут тосуу, жамандоо сыңдуу сапаттардан алыс болбосоң, атпай журтка калыс болбосоң оңбой турганымды жоон терим менен сездим да андан качып бездим!” – деп “Манас” эпосунан алган таалим-тарбиясын, ички сезимдерин кыялдануу менен белгилейт.

Андан ары «Манас таануу» аркылуу Ала-Тоо койнундагы миңдеген жаштар менен таанышып, дос күткөнүн. Алманбет менен Манастын чыныгы достугун үлгү тутканын айтат.

Окуучулар Манас таануудан алып манасчылар Саякбай Карала уулу баштаган Сагынбай Орозбаков сыңдуу олуя, кемеңгер манасчылардын варианты менен жакындан таанышышат. Варианттарда айтылган айырмачылыктар, окшоштуктарды акыл калчап баамдап, талдай билүүгө жетишет. Мисалы, биз күнүмдүк турмушта колдонгон тиричилик буюм-тайымдардын нукура аталыштарын билбей башыбыз айланат. Дал ошолордун баарын Манас китептерин окуп, алмадай башка ар өнөрдү токуп, билимдин кенин чокуп, ары сырдуу, ары сүрдүү дүйнөгө батыл аралашып кеткен окуучулар көп.

Манаста бала баккан аялды биз орус тилинен алып няня деп жүрсөк, Манаста **дая** деп айтылат. Тырмак алгычты орус тилинде колдонуп кусачка десек, Манаста **тырабдал** деп эскерилет [3]. Бул сыңдуу сөздөр ого эле көп кездешет. Жер суу аталыштарынын маанисин жана каада-салттарды билбей жүргөн кыргыз жаштары керек болсо ак сакалдуу карылар да бизге өөн эмес көрүнүп калды. Мына ушунун баарын жоюуда «Манас таануу» таймашынын ат көтөргүс салымы бар. Жыл сайын республика боюнча миңдеген окуучулар Манасты

жакындан таанып, кенен маалымат алып, шыктануу менен кайтышат. Аны төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица № 1. «Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашынына катышуучулардын саны

№	«Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашына катышкан областтар	2017-ж	2018-ж	2019-ж
		Катышкан окуучулардын саны		
1.	Бишкек шаары	500	600	700
2.	Чүй областы	700	400	500
3.	Ош шаары	400	700	900
4.	Ош областы	900	1000	1200
5.	Нарын областы	1200	1500	1500
6.	Ысык-Көл областы	1000	1300	1400
7.	Талас областы	400	600	700
8.	Жалал-Абад областы	600	700	800
9.	Баткен областы	600	800	800
	Жалпы саны	6300	7600	8500

Кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун мамлекеттик стандартында кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү [4] экендигин жана окутуунун негизги мазмуну тарбия берүү экендигин эске алсак, аталган таймаштын материалдарын кыргыз тилин окутуунун каражаты катары кеңири пайдалануунун зарылдыгы аныкталат. Манас бөлүмүнөн тартып, эпосто кездешкен көөнө сөздөрдү өздөштүрүп, макал-лакаптардын маанисин чечмелеп, ономастика, жер-суу аттарын, жаныбарлардын аттарын, астрономия, жылдыздардын кыргызча аталышы, элдик медицинада кездешкен дарылардын аталышы ж.б. кыргыз тилин окутуудагы материалдардын негизги өзөгүн түзүүгө тийиш. Кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, баарынан мурда окуучунун оозеки сүйлөөсүн, баарлашуусун жакшыртып, өркүндөтүүгө байланыштуу иштерди жүргүзүү болуп саналат. Бул бүгүнкү күндүн талабы.

Ал эми биздин милдетибиз ушул долбоор аркылуу “Манас” эпосун жайылтуу, аны кыргыз тилин окутуунун негизги бугасына айландыруу, ал аркылуу окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, жакшы касиеттерди калыптандыруу жана табият менен таттуу мамиледе болууга, элди ынтымакка чакырууга, этнос аралык мамилени бекемдөөгө жана эл аралык кызматташууга болгон сапаттарын өнүктүрүү болуп саналат. «Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашы аркылуу окуучулардын ыймандык-адептик маданиятын, улуттук дөөлөттөрдү таанып-билүүсүн, каада-салтты, элдик тарбияга каныктырып, өткөндү таанып-билүүгө үйрөтө аларыбыз, ошондой эле алардын өз алдынча ой-жүгүртүү жана сүйлөө ишмердүүлүктөрүн өнүктүрөрүбүз айкын.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү I том. – [Текст] / түз. И. Абдувалиев, А. Акматалиев ж.б. – Б.: 2019. – 600 б.

2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү II том. – [Текст] / түз. И. Абдувалиев, А. Акматалиев ж.б. – Б.: 2019. – 600 б.

3. “Манас” эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты // – [Текст] / С. Орозбак уулу. – Б.: 1995. – 675 б.

4. Чыманов Ж. Окуучулардын оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүгө өзгөчө мамиле // Эл агартуу [Текст] / Ж. Чыманов. – Б., 2013. – № 9-10. – 16-б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Жумалиева Г.Э.